

JIZZAX VOHASI TOJIK AHOLISINING AN'ANAVIY XALQ O'YINLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA ULARNING TURLARI

Babayev Shoxrux Esanbayevich
Jizzax viloyati Mirzacho'l tumani
Barkamol avlod bolalar maktabi
tarix fani to'garak rahbari

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada Jizzax vohasi tojik aholisining xalq o'yinlari, xususan, vohadagi tojiklarning an'anaviy xalq o'yinlari va ularning turlari haqida ba'zi ilmiy mulohazalar yoritilgan.

KALIT SO'ZLAR. Jizzax, tojik, Uxum, Mojurum, chillik, ko'pkari, go'shin, besh tosh.

АННОТАЦИЯ. В данной статье изложены некоторые научные соображения о народных играх таджиков жителей Джизакского оазиса, в частности, о традиционных народных играх таджиков в оазисе и их видах.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА. Джизак, Таджик, Ухум, Моджурум, Чиллик, Копкари, Гошин, пять камней.

ANNOTATION. In this article, some scientific considerations about the folk games of the Tajik residents of the Jizzakh oasis, in particular, the traditional folk games of the Tajiks in the oasis and their types, are covered.

KEY WORDS. Jizzakh, Tajik, Ukhum, Mojurum, Chillik, Kopkari, Goshin, five stones.

Jizzax vohasida an'anaviy xalq o'yinlari vohada isteqomat qilib kelgan xalqlar tomonidan o'ynalib, ming yillar davomida turli xil ko'rinishlarda ommalashib, xalqlarning ijtimoiy hayoti, milliy xususiyatlari, qolaversa maishiy hayot tarzi bilan bog'liq holda shakllangan. Chunonchi, an'anaviy xalq o'yinlari insonlarning xayoti turmushida, xususan ommaviy sayl va musobaqalarida, to'y va boshqa marosimlarda o'tkazilgan bo'lib, o'yinlar o'tmish yozma yodgorliklarida va xalq o'yinlariga bag'ishlangan ba'zi manba va adabiyotlarda o'z aksini topgan.

Jizzax tojiklar o'yinlari va ularning tasnifi borasida mulohaza yuritadigan bo'lsak, hanuzgacha ilmiy adabiyotlarda umum qabul qilingan tasnif mavjud emas. Shu bois, biz o'rganib, Jizzax vohasi tojik aholisi an'anaviy o'yinlarini uchta guruhga bo'lib tahlil qildik:

1) biror predmet asosida o'ynaladigan o'yinlar: *yong'oq urish, chillik, arg'imchoq, oshiq, varrak uchirish, o'rta tushar, besh tosh* va hokazo;

2) predmetsiz o'ynaladigan o'yinlar: *quvlashmachoq, bekinmachoq, zim-ziyo*, va hokazo;

3) o'rtada biror shart qo'yib o'ynaladigan o'yinlar: bu o'yinlarga *kurash* va *ko'pkari, ot poyga* kabi o'yinlar kiradi.

Bu an'anaviy xalq o'yinlari shunisi bilan xarakterliki, ayrim o'yinlar fasllar almashishi bilan o'ynalib, qish fasli o'tib, bahor fasli kelishi bilan o'ynalsa, ayrim o'yinlar yil bo'yi o'ynalgan.

Manbalarda eng qadimiy o'yinlar sifatida ovchilik va dehqonchilik o'yinlari tilga olinadi¹. Shu nuqtai nazardan unutilgan xalq o'yinlarini to'plash va qayta tiklash hamda hayotga tatbiq etish yosh avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. An'anaviy xalq o'yinlarining yosh avlodni jismoniy tarbiyalash va kamol toptirishda o'rni beqiyosligini hisobga olib unversiada o'yinlari, respublika chempionatlari, olimpiyada o'yinlarida ishtirok etish uchun yoshlikdan muntazam sport bilan shug'ullanib kelish kerak bo'ladi. Sportning milliy turlari va xalq o'yinlari bo'yicha har yili tuman musobaqalari, ikki yilda bir marta Respublika festivali o'tkazish belgilangan².

Umuman olganda, eng qadimgi davrlardan boshlab inson hayotida termachilik, ovchilik, chorvachilik, dehqonchilikka oid mehnat tajribalari bilan birga o'yinlar shakllana boshlagan. Ongli mehnat va tajriba asosida turli o'yinlar paydo bo'lgan bo'lib, maxsus ilmiy adabiyotlarda ko'pgina ilmiy tadqiqotlarda xalq o'yinlarini to'rt asosiy guruhga – jangovar, ishqi, taqlidiy va ijtimoiy o'yinlarga ajaratiladi³.

Oilaviy-maishiy marosimlar ijtimoiy hayot zaruriyati natijasida paydo bo'lib, inson aql -zakovati, ma'naviy-axloqiy va huquqiy ehtiyojlari asosida vujudga kelgan. Shu jihatdan bu marosimlar uzoq davr davom etgan tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Chunki, Sharqda qadim-qadimdan oila muqqadas vatan sanalgan. Agar oila sog'lom va mustahkam bo'lsa, mahallada tinchlik va osoyishtalikka erishiladi. Binobarin, mahalla-yurt mustahkam bo'lsagina, davlatda osoyishtalik va barqarorlik hukm suradi⁴.

Tadqiq etilayotgan hudud tojik aholisining an'anaviy o'yinlari nafaqat bolalar, qolaversa, kattalar o'yinlariga ham bo'lingan. Bu an'anaviy xalq o'yinlari yoshlarni jismoniy baquvvat, sergak, qo'rqmas bo'lishiga, ularning aqlini o'stirishga, tez fikrlashga o'rgatishga, topqir, zukko bo'lishiga o'ziga xos o'rni bor bo'lib, katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan.

¹Qaraboyev U. O'zbekiston bayramlari. –Toshkent: O'qituvchi, 1992. –B. 7-13.

²Xalq so'zi. 1998-yil 13-noyabr; 1999-yil 29-noyabr.

³Всеволодский-Гернгросс В.Н. Игры народов СССР. –М.-Л.: Академия, 1933. –С. XXIII-XXIV.

⁴Karimov I.A. Oila farovonligi – millat farovonligi / Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T. 6. –Toshkent: O'zbekiston, 1998. –B. 300.

Qadimgi o'yinlar yillar o'tishi bilan yangicha nom bilan atala boshlagan. Chunonchi, Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, *Yalingu* deb nomlangan o'yinda joriyalar daraxt shoxlariga arqon bog'lab, shu arqonga o'tirib uchib o'ynaganlar⁵. Bu hozirgi davrdagi an'anaviy xalq o'yinlaridan biri bo'lgan *arg'imchoq* va *halinchak* o'yinidir.

Yong'oq urish o'yini eng zavqli o'yinlardan biri bo'lib kuz faslida yani yong'oq pishib yetgan vaqtda bolalar tomonidan eng ko'p o'ynaladigan o'yin. Ushbu o'yinni ikki kishi yoki bir necha kishi bo'lib o'ynashlari mumkin. O'yin ishtirokchilarining yong'oqlari bir qatorga teriladi va masofa belgilab chiziq ustida terilgan yong'oqni urib chekaga chiqarib yuboradi chekaga chiqarilgan yong'oqni kim urib chiqargan bo'lsa o'sha ishtirokchiliki bo'ladi.

Oshiq o'yini tog'li tojik qishloqlarida bolajonlar tomonidan o'ynaladigan eng sevimli o'yinlardan biri bo'lib o'g'il bolalar o'ynaydigan o'yin. *Oshiq* o'yinini o'ynash uchun qo'y va echkilarni tizzalaridagi oshiqlari olib quritiladi, quritilgan *oshiq* suyak olib yerga otiladi ikkinchi ishtirokchi uni o'zining qo'lidagi *oshiq* suyagi bilan urishi kerak bo'ladi. *Oshiq* suyak borib yerdagi suyakga teksta tegizgan ishtirokchi *oshiq* suyakni o'ziniki qilib oladi agar tekkiza olmasa toki kim tekuzguniga qadar davom etadi.

Arg'imchoq sakrash o'yinini asosan qiz bolalar ko'proq o'ynashadi o'g'il bolalar ham qizlar bilan birgalikda *arg'imchoq*dan sakrashadi. *Arg'imchoq* sakrash yakka tartibda yoki ikki kishi ikki yondan katta *arg'imchoq*ni aylantirishadi o'rtaga tushgan qiz sakraydi yoki ikki kishi juft bo'lib ham sakrashadi. *Arg'imchoq* sakrashada juftliklarga bo'linib ham musobaqa shaklida o'ynashlar eng ko'p o'ynaladigan juftlik o'yinlaridan biri sanaladi. Ushbu o'yin judayam oson bo'lganligi va o'yin predmeti tezda topilgani uchun ham tez tez o'ynaladi.

O'rtaga tushar o'yini ham qizlar orasida keng tarqalgan o'yinlardan biri. Ushbu o'yinni o'ynash uchun uch kishi talab qilinadi ikki kishi ikki yonda o'rtadagi ishtirokchi esa ikki yondan otiladigan koptokdan qochishga harakat qiladi. Koptokni tekizgan yon tomondagi ishtirokchi davraga tushadi va ikki yondan otiladigan koptokdan qochadi o'yin shu tarzida davo etadi. *O'rtaga tushar* o'yini juftlik baxslarida ham o'ynaladi.

Jizzax vohasi tojiklari joylashgan hududlarining ko'pchiligi tog' yon bag'irlarida joylashganligi sababli muntazam shamol esib turganligi uchun ham *varrak* uchirish o'yinlari ham bo'lib turadi. Asosan erta baxorda ushbu o'yin ko'proq o'ynaladi. *Varrak* uchirish uchun avvalo uni tayorlab olish kerak bo'ladi. Tojik qishloqlarida *varrak*lar asosan matodan yasaladi eng yaxshi uchadigan *varrakni* yasash uchun ipak mato kerak bo'ladi ushbu mato *varrakni* tuzilishiga qarab uchburchak yoki to'rtburchak shakldagi

⁵Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. III jild. –Toshkent: Fan, 1965. –B. 279.

cho'pga mahkamlanadi va pastgi qismidan ip boylanadi va shamol esgan vaqtlari yugurib varrak qo'yvoriladi asta sekin shamol esishi va varrak uchuruvchini yugurishiga qarab varrak tepaga ko'tariladi. Varrakni eng balandga uchirgan bolaning varragi eng zo'r varrak deb etirof etiladi.

Chalkan tepish (xalq og'zida –*Lanka* deyiladi) o'g'il bolalar orasida keng tarqalgan o'yinlardan biridir. O'yinni o'ynash uchun avval chalkan yasalishi kerak. *Chalkanni* yasashda avvalo echki yoki quyon junini dumaloq qilib kesishadi so'ngra junning orqa tomoniga dumaloq qo'rg'oshin kesilib teri bilan qo'rg'oshin boylanadi chalkan tayyor bo'lganida uni tepish mumkin bo'ladi. Asosan ikki ishtirokchi tomonidan o'ynaladi oyoqni yon tomoni bilan tepaga qaratib tepiladi. Tepaga eng ko'p tepgan kishi o'yin g'olibi bo'ladi.

Bekinmachoq o'yini asosan kechqurun o'ynaladigan o'yinlardan biri bo'lib bir kishi ko'zini yumib sanaydi boshqa ishtirokchilar yoshinishadi va ko'zini yumgan bola bekinib olganlarni qidiradi kimni birinchi bo'lib topsa topdim deb baqiradi topilgan birinchi kishi ko'zini yumib boshqalar bekinishi uchun sanaydi o'yin shu tarzida birin ketin bir birlarini topishi bilan qayta qayta davom etaveradi.

Quvlashmachoq o'yini barcha xalqlarda bo'lgani kabi tojik bolalari ham ushbu o'yindan ko'p o'ynashadi. *Quvlashmachoq* o'yinini o'ynash uchun joy va vaqtning ahamiyati ikkinchi daraja bo'lib xoxishga qarab bolalar kunduzi va kechalari ham quvlashmachoq o'ynaganlar. *Quvlashmachoq* o'yinini asosan ko'pchilik bo'lib o'ynash zavq bag'ishlaydi, bir kishi bir necha kishini quvlaydi kimni ushlab olsa ushlangan kishi quvishni bajaradi o'yin shu tarzda bir birlarini quvlashib oxiri tugatiladi.

An'anaviy tojik xalq o'yinlaridan *Zim ziyo* o'yiniga mos o'yinlaridan biri *Qorag'ung*⁶ Mahmud Koshg'ariyning *Devonu lug'otit turk* asarida keltirilgan. O'yinda ona boshi saylash, yashirish, yutqazgan bola sheriklarini qayerda ekanligini aniqlashi kabi shartlar borligi bilan *bekinmachoq* o'yiniga o'xshaydi. O'yin faqat tunda o'ynalishi va sheriklarini izlayotgan bola yashiringan o'yinchini ko'rganda *yoftam* topdim deb ta'kidlashi bilan bu o'yin bekinmachoq o'yinidan farq qiladi.

Hozirgi kungacha saqlanib kelayotgan tojiklarning an'anaviy xalq o'yinlaridan biri **halinchak uchish** o'yini bo'lib, asosan bahor faslida yigitlar va qizlar, qolaversa, kelinchaklar mevali daraxtlar (asosan yong'oq, o'rik (zardoli) daraxtlar mustahkam bo'lganligi uchun)ga arqon bog'lab, halinchaklarda uchganlar. Halinchak uchish o'yinining an'anaviy tarzda o'tib kelishi, xalqimizning qadimdan o'troq yashab dehqonchilik bilan shug'ullanib kelayotganligidan dalolat beradi.

O'zbekistonning turli hududlarida bo'lgani singari Jizzax vohasi tojiklarida ham hammabop barcha birday o'ynaydigan o'yinlar bilan birga bolalar va qizlar o'yinlari

⁶Mahmud Koshg'ariy. Ko'rsatilgan asar. –B. 260.

hamda erkak va ayollar o'yinlari bo'lgan. Qizlar va bolalar 12-13 yoshga to'lgan davridan boshlab alohida-alohida o'yinlarni o'ynaganlar. Natijada aynan yigitlar o'ynaydigan podachi, chavandoz, oqsuyak, oqtayoq, kurash, soqqa, quloq cho'zma kabi o'yinlar shakllangan. O'z navbatida esa qizlar durra, xal-xilcha, chori-chambar, tortishmachoq, bolqon, beshtosh, chekimtosh, g'oz-g'oz kabi o'yinlarni o'ynaganlar.

Kurash tojik xalqlar orasida keng tarqalgan qadimiy an'anaviy xalq o'yinlaridan biri bo'lib kelmoqda. Tadqiq etilayotgan davrda an'anaga ko'ra ular norasmiy bo'lib, kurash musobaqalarida olishuv muddati cheklanmagan, polvonlar bir-birini yiqitgunlariga qadar davom etgan. Respublikamiz mustaqilligi sharofati bilan kurash sport turi sifatida jahonga yuz tutmoqda.

Voha tojik aholisi ma'naviy madaniyati ming yilliklar davomida voha hududida istiqomat qilib kelgan etnoslarning yashagan tabiiy-geografik muhit, ularning xo'jalik faoliyati va ijtimoiy munosabatlari hamda bir qator boshqa omillari ta'sirida mintaqaga xos to'y va to'y marosimlar, an'anaviy taqvimiy marosimlar, shuningdek, milliy o'yinlar shakllangan.

Jizzax vohasi tojiklari asosan sunnat to'ylarida to'y qiluvchining moliyaviy holatidan kelib chiqib *Go'shin* (kurash) va *Buzkash* (ko'pkari) berilgan⁷ va pul, to'n, oyoq kiyimlar, echki, qo'y, xo'kiz, ot, tuya kabi sovrin-zotlar qo'yilgan. Voha tojiklarining Uxum, Mojurum, Sintob, kabi qishloqlarida **kurash** va **ko'pkarini gushin** va *buzkash* deb ataganlar⁸. Tojik to'ylari ko'pincha kurahsiz o'tmagan. Uni boshqarish, polvonlarni tanishtirish, sovrinni berish kabi vazifalarni bakovul (bekovul) bajargan. Har bir polvon o'z qishloq, ovulining or-nomusi uchun olishgan. Yiqilgan polvonni himoya qilib qishloqdosh polvon kurashga davraga tushgan. Qaysi polvon raqibini yiqitib, yelkasini yerga tekkizgandagina *halol* hisoblangan.

Voha tojiklaridagi sunnat to'ylarida ko'pkari ham o'tkazilgan. Tantana oynadek yorug' o'tsin, deb oyna ko'rsatilgan. Bellashuvga ketayotgan *chobag'on* (chavandoz)lar oynaga qarashlari shart bo'lgan. Shuningdek, uloqni ya'ni, *zot* ni ko'pkari joyga olib borayotgan otlarning ikki tomoniga olov yoqiladi. So'ngra hamma chavandozlar ko'pkari joyiga boradilar. Bakovul dastlab kichik bir sarka (uloq)ni o'rtaga tashlaydi. Biroz otlarni yengil choptirib sovutib, uloqni olishadi. Keyin hamma chavandozlar chaqirilib o'rtaga tana (bir yashar buzoq) so'yib tashlanadi. Bakovul ko'pkarini eson omon o'tkazaylik deb duoi-fotiha beradi. Qaysi chavandoz uloqni to'da-surdov (otlar galasi)dan ajratib, bakovul oldiga olib kelib tashlasa, unga belgilangan sovrin, ya'ni «zot» berilgan⁹.

⁷Ko'pkari qadimiy o'yinlardan bo'lib, ayrim manbalarda ta'kidlanishicha, uning boshlanishi O'g'uzxon davriga borib taqaladi. O'sha davrlarda bu o'yinni «ko'kbo'ri» deb atashgan. Keyinchalik bu so'z «ko'pkari» deb talaffuz etilgan. Hozirgi davrda ham ayrim turkman qavmlari bu o'yinni «go'k bo'ri», ya'ni «ko'kbo'ri» deb atashadi. *Qarang:* Jo'rayev M. Ko'pkarimi yoki ko'kbo'ri? Xalq so'zi. 1993-yil 10-mart.

⁸Dala yozuvlari. 2022-yil. Mirzacho'l tumani, Erjar mahallasi.

⁹Dala yozuvlari. 2022-yil. Forish tumani Mojurum qishlog'i.

Xuddi shunga o'xshash o'yinlardan yana biri *har buzkash eshak ko'pkari* o'yini bo'lib, o'yinda asosiy vosita –xaltani tuproq va somon bilan to'ldirilib o'rta yoshli bolalar o'ynashgan. Mazkur o'yin ko'pincha to'y va bayramlar munosabati bilan daryo qirg'og'ida o'tkaziladi. Oldin uloq so'yiladi. So'ng boshi va qo'l – oyog'i alohida kesib olinadi. Kesilgan joylarning terisi yaxshilab tikiladi. Hamma narsa taxt bo'lgach, o'yinda ishtirok etuvchilar daryo bo'yiga borishadi. Mahalla oqsoqollaridan biri barcha tashkiliy masalalarga bosh-qosh bo'ladi. Qatnashchilar yoshi va soni chegaralanmaydi.

Musobaqa boshlanishi oldidan oqsoqol hammaga qarata *Xaloyiq*, davradagi bakovul so'zim. Hech kim g'irromlik qilmasin, mana shu shog' uloqni suvning o'rtasiga tashlaymiz. Qaysi biringiz epchillik qilib, hammadan tortib olib, men turgan joygacha keltirsangizlar marra sizniki. Halol yutsalaringiz zotini ayamayman – deb, sovrinlarni birma-bir ovoza qiladi. So'ngra tortishuv boshlanadi. Tomoshabinlar hayqirig'i yigitlarning kuchiga kuch qo'shib, g'alaba sari undaydi. Biroq to'dadan uloqni olib chiqib ketish har kimga ham nasib etavermaydi. Suv ichidagi uloqni shahd bilan bir hamlada tortib olib, boshqalar har qancha tortganda ham ularga bermasdan aytilgan manzilga chopib ketish oson ish emas. Bunday muvaffaqiyatga faqatgina tajribali, kuchli o'yinchilargina erishadi.